

prikazati kot navadna taktika. Mi dobro vemo, da je taktika včasih potrebna, toda ravno tako se zavedamo, da ima svoje nepremakljive meje. Taktika ne more iti tako daleč, da se z njo uničujejo moralni temelji, na katerih sloni kako gibanje, da stranka z njo izgubi somišljenike in izgubi svojo čast!" (str. 564).

Poleg že omenjene objave dokumentov v prilogah najdemo tudi avtorjevo biografijo in povzetek vsebine v angleščini in italijanščini, razjasnjena tajna imena članov krščanskosocialne organizacije, stvarne in pojmovne kratice, pregled literature ter imensko kazalo. Knjigo obogatijo številne fotografije in faksimili dokumentov, v pripisih h katerim je Pelikan vsebino dopolnil s podatki o posameznikih ali pomembnih dogodkih.

Knjiga ima tudi nekaj pomanjkljivosti. Vsebinske sem večinoma že sproti navedla, tu naj le dodam, da se avtor včasih ponavlja, zlasti pri navajanju nekaterih virov, pa tudi v svojih zaključkih. Knjiga ima 776 strani trde vezave in bi bilo za bralca vsekakor prijetneje, če bi bila razdeljena v dva zvezka. Tudi 1710 opomb bi bilo zaradi preglednosti bolje številčiti po poglavjih. Pri italijanskih tekstih manjkajo akcenti (npr. autorità).

Nevenka Troha

Jerca Vodušek Starič: Slovenski špijoni in SOE: 1938-1942. Samozaložba, Ljubljana 2002, 446 strani

I

Ker sam raziskujem podobno problematiko, kot jo je obdelala avtorica, poznam del arhivskega gradiva, ki ga navaja. V obsežnem gradivu jugoslovanske politične policije po 2. svetovni vojni, Oddelka za zaščito ljudstva (srbsko-hrvaško naroda), t.i. Ozne oziroma Uprave državne varnosti (srbsko-hrvaško bezbednosti), t.i. Udbe, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), sem mnogokrat naletel na imena oseb, ki so jih povojne jugoslovanske oblasti sumničile vohunstva ali pa vsaj anglofilstva. Osebno so me najbolj zanimali tisti, ki so bili vezani na primorske razmere, a so številne omembe drugih oseb in krajev ter skrivnostno dogajanje zbuja v meni vedno večje zanimanje. Pravo ozadje pa se mi je razkrilo šele z objavo te knjige, saj so dosedanje objave (npr. Vauhnikovi spomini,¹ monografija Toneta Ferenc o sabotažni dejavnosti tigrovcev spomladi 1940,² odstirale le nekaj sivih lis.

Jerca Vodušek Starič, redna profesorica na Pedagoški fakulteti v Mariboru, je v slovenskem zgodovinopisju, pa tudi širšemu krogu bralcev zgodovinopisne literature že zelo dobro znana. Z vsako dosedanjo monografijo³ je bistveno posegla v

¹ Vladimir Vauhnik: Nevidna fronta. Spomini. Svobodna Slovenija, Buenos Aires 1965.

² Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Borec, Ljubljana 1977 (dalje Ferenc, Akcije organizacije TIGR).

³ Jerca Vodušek Starič: Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949-1953, Obzorja, Maribor 1983; ista, Prevzem oblasti 1944-1946, Cankarjeva založba, Ljubljana 1992; ista, "Dosje" Mačkovšek. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994 (Viri 7).

slovenski zgodovinoepisni prostor. To je njeno četrto samostojno knjižno delo, objavila ga je v samozaložbi, kar je tudi posebnost tega njenega dela. V njem opisuje sodelovanje med jugoslovansko/slovensko ilegalo ter nekaterimi posamezniki in britanskimi tajnimi oziroma obveščevalnimi službami,⁴ pred 2. svetovno vojno in v njej (do leta 1942). Opisuje priprave na okupacijo in kako je bilo med vojno ter nazadnje, kakšna je bila usoda nekaterih posameznikov v povojnem obdobju. Obenem učinkovito prikaže sistem sodelovanja z britanskimi obveščevalnimi službami pred in med drugo svetovno vojno. Raziskovanje podobne teme, ki sem ga razširil tudi na italijanske razmere, me potrjuje v prepričanju, da je bil sistem dela in sodelovanja ravno takšen in da so zadeve večinoma potekale tako, kot so opisane v knjigi. Delo ima sicer nekatere šibke točke in nekaj netočnosti, včasih je avtorica površna, zato je pri nekaterih bralcih sprožila upravičeno ali neupravičeno neodobranje. Vsekakor pa je knjiga novost v slovenskem zgodovinoepisu.

Podatke je Vodušek Staričeva črpala iz že omenjenega gradiva Ozne oziroma Udbe v AS, iz gradiva v Arhivu Slovenske varnostno obveščevalne službe (ASOVE) in gradiva britanskega Public Record Officea (PRO), zlasti arhivov britanske uprave za posebne operacije - Special Operations Executive (SOE). Za tega navaja (str. 9), da je dostopno javnosti od leta 1997, čeprav v uradnem vodiču PRO piše,⁵ da so ga postopno odpirali od leta 1993, najprej za Daljni vzhod, še vedno pa prihaja do novih sprostitvev gradiva.⁶ Avtorica največ uporablja peto serijo gradiva SOE (PRO HS 5), ki zajema delovanje te organizacije na Balkanu, nekaj podatkov pa je iz sedme serije (PRO HS 7), v kateri so zbrane interne rekonstrukcije delovanja SOE, ki so jih pisali britanski funkcionarji, bodisi kot delne zaokrožene rekonstrukcije bodisi v obliki vojaškega dnevnika. Nekaj podatkov izhaja tudi iz izjemno bogatega fonda britanskega zunanjega ministrstva (Foreign Office, FO) in to iz njegove generalne politične korespondence (PRO FO 371).

O sami naravi arhivskega gradiva avtorica zapiše (str. 5), da ga je težko razvozlati in priti do kolikor toliko objektivne slike. Manj ideološko obremenjeni britanski arhivi (str. 8) so ji pogosto potrjevali podatke. Da je bilo ustvarjenega toliko gradiva o sodelovanju posameznikov ali skupin z britanskimi obveščevalnimi službami, pomeni, da je Udba marsikoga ne le sumila, ampak je zanj dejansko imela veliko podatkov, ni pa ji uspelo popolnoma razvozlati vsega zapletenega ozadja sodelovanja. Tudi zato so bile nekatere njene ocene, kot pravilno opozarja Vodušek Staričeva, napačne. Bralce opozarja (str. 322), da je treba biti izjemno previden tudi pri podatkih, ki so jih navajali zaslišanci med zaslišanji v okupatorskih zaporih ali pa pred Ozno/Udbo.

Avtorica sprva opiše, kako so po 1. svetovni vojni zahodne obveščevalne službe začele iskati in navezovati stike s posamezniki v Jugoslaviji. Vse kaže, da so bili še posebno zainteresirani Francozi, ki jih označi kot naravne zaveznike Slovencev v boju proti italijanskemu fašizmu (str. 110), čeprav o tem nimamo veliko podatkov

⁴ V nadaljevanju uporabljam le pojem obveščevalne službe.

⁵ John D. Cantwell, *The Second World War, A Guide to Documents in the Public Record Office*, Public Record Office, London 1998 (dopolnjena izdaja), str. 85.

⁶ Sprotne informacije o PRO: na spletni strani <http://www.pro.gov.uk> oz. po novem tudi www.nationalarchives.gov.uk.

in, kolikor mi je znano, se ni še nihče lotil sistematičnega raziskovanja teh stikov. Nato piše o, kot jih sama imenuje, naprednih, dejansko liberalnih narodno-obrambnih skupinah v Sloveniji med obema vojnoma, ki so nasprotovale agresivnim severnim in zahodnim sosedom. Vodušek Staričeva pravilno opozarja (str. 110, 111), da je zmotno, da je bila Orjuna jugoslovenska, t.j. organizacija z unitaristično-centralističnimi hotenji, pač pa je bila iredentistična organizacija, naperjena proti Italiji. Podobno je veljalo za Narodno obrano v Sloveniji. Zelo aktivni so bili Sokoli, veliko ilegalnega dela se je, kot znano, odvijalo na Primorskem, kjer je delovala organizacija TIGR, ki je do leta 1930 sodelovala z orjunaši.

Na predvečer druge svetovne vojne so se številni obveščevalni centri, v katerih so delovali slovenski liberalci - avtorica jih označuje kot naprednjake, kot so se ob nastanku liberalne stranke konec 19. stoletja sami poimenovali - tudi večina najvidnejših med njimi, aktivirali in uspešno nadaljevali podtalni boj proti silam osi. Pri tem so se utrdile vezi z britanskimi obveščevalnimi službami, ki so prevzele francoske pozicije, najprej z britansko tajno obveščevalno službo Secret (tudi Special) Intelligence Service oziroma Military Intelligence 6 (torej SIS ali MI6, ali najbolje SIS-MI6),⁷ od leta 1938 pa tudi s SOE oziroma njenimi predhodnicami, zlasti sekcijo D, ki je neposredno izhajala iz SIS-MI6. Plodno sodelovanje se je razvijalo tudi z nekaterimi posamezniki iz jugoslovanskih vojaških in obveščevalnih krogov, ki so se opredelili za Zaveznike. Tu se postavljajo vprašanja, ki jim knjiga ne daje (verjetno ne more dati) dokončnih odgovorov, in sicer, koliko je o tem uradni Beograd vedel, ker so bili nekateri prisilno premeščeni. Ali je bilo drugim dopuščeno delovati dalje? Nenazadnje, ali so imeli sodelavci britanskih obveščevalnih služb svoje ljudi tudi na najbolj vplivnih mestih? Knjiga prinaša tudi nekatere nove podatke o delovanju organizacije TIGR in njenih povezavah z Britanci. Strinjam se z avtorico, ko postavlja tigrovstvo širše in kompleksnejše, kot del večje "igre".

Britanci so hoteli imeti v Jugoslaviji politično podporo, zato so si želeli rešitve jugoslovanskih notranjepolitičnih razmerij. Vodušek Staričeva ocenjuje (str. 21-26), da je pomenil sporazum Cvetković-Maček o Banovini Hrvaški (avgusta 1939) velik prozahodni zasuk. Britance je tudi zanimalo, kakšno je politično razpoloženje v Sloveniji. Njihove analize pa se nekoliko razlikujejo od ustaljenih slovenskih predstav, trdi avtorica (str. 118), čeprav opozarja, da so bile med sabo različne, odvisno od tega, kdo je na pisca vplival, Srbi ali Hrvati. Vodušek Staričeva tudi primerja (npr. str. 230, 231, 237) nekatere različne ocene o najpomembnejših dogodkih. Začela so se politična povezovanja med Britanci in morebitnimi zavezniki za čas vojne, kot tudi med samimi liberalnimi krogi v Jugoslaviji. Pri obveščevalni dejavnosti so pomembno vlogo imeli britanski konzulati.

V knjigi postopoma izvemo, kako široko razpredena je bila mreža delovanja, in sicer, kje so bili in kakšni so bili ti centri; kako in kdo so bili med seboj povezani; kaj in kako so pravzaprav delovali v skupnem boju proti tedaj premočnemu nacifašizmu. Branje nam razkriva, kako so Britanci pridobivali simpatizerje in sodelavce; kako je potekalo zbiranje in prenašanje obveščevalnih in zaupnih podatkov ne le o Jugoslaviji in obmejnem pasu, kako so pripravljali sabotaže, kako je

⁷ Menim, da je bolje uporabljati kratico MI6 ali pa SIS-MI6, ker se kratica SIS uporablja tudi za obveščevalno službo italijanske mornarice, ki je delovala pred in med 2. svetovno vojno.

potekala priprava in razdeljevanje lažne (proti)propagande, kako so se organizirali tajni kanali za pobeg čez Jugoslavijo, kakšna je bila postavitve skrivnih radijskih sprejemnikov-oddajnikov, ki bi služili ob zasedbi Jugoslavije, kakšne se bile druge priprave na zasedbo itd.

Od poletja 1940 so se v SOE in SIS-MI6 izogibali akcij, ki bi izzvale nemški napad na Jugoslavijo. Najpomembnejša naloga je bila oviranje dobave nafte v Nemčijo (str. 41). Prišlo je tudi do sporov v britanskih krogih v Beogradu o tem, kdo ima prednost odločanja: diplomati ali predstavniki obveščevalnih služb. Konec 1940 in na začetku 1941 so ti krogi ocenjevali, da bo Jugoslaviji uspelo zdržati pritiske nanjo (str. 213). Januarja 1941 je še kazalo, da bo izpeljana velika sabotaža na Donavi (str. 215, 216), nad katero pa jugoslovanski generalštab in princ Pavle nista bila navdušena, saj so se bali, da bi z njo izzvali Nemce (str. 218). Sodelavci SOE so začeli oboroževati bodoče gverilce in pripravljati načrte za sabotaže, ki bi jih izvedli, ko bi bila Jugoslavija tudi uradno vpletena v vojno (str. 221, 222). Začele so se tudi evakuacije nekaterih sodelavcev. Sledil je puč 27. marca 1941, tedaj pa se je, kot podčrtuje avtorica (str. 234), že zgodilo glavno, kar si je želel Churchill: da Nemčija zamuja pri balkanskih načrtih kar za šest tednov. O državnem udaru beremo tudi nekaj zanimivih, a med seboj različnih poročil agentov SOE. Nova vlada je razočarala in izkazalo se je, da je bila naivna, vojaško pa slabo organizirana (str. 238, 240). Do napada 6. aprila se je obenem vzporedno z vsemi pripravami odvijala podtalna vojna nasprotujočih si obveščevalcev.

Takoj ob napadu na Jugoslavijo so jugoslovanski/slovenski sodelavci Britancev doživljali različne usode. Nekaterim je uspelo zbežati, nekatere so ujeli, drugi pa so začeli izvajati sabotaže na komunikacijah. Zanimivo bi bilo izvedeti kaj več o enoti okrog petdeset prostovoljcev s Primorske, pripadnikov mariborskega centra, ki naj bi pri demolicijah štutila druge pred peto kolono in za katero so Britanci priskrbeli lahko orožje (str. 190, 191). Ali je bila ta pobuda v kakšni povezavi z znanimi pripravami, ki so jih od začetka leta 1941 imele emigrantske organizacije v Jugoslaviji, da bi postavile na noge vojaške organizacije prostovoljcev? Novi so podatki (str. 191, 192) o tem, da so se tudi drugi v Mariboru izkazali ob zasedbi in začeli sabotaže na komunikacijah. To je bil nenazadnje takojšen odpor proti okupatorju, kar potrjujejo tudi britanski dokumenti. Tako oceno in pa da so se takoj ob okupaciji začele sabotaže, povezane s SOE, beremo tudi na drugem mestu (str. 257).

Ob zasedbi so Britanci želeli postaviti varne komunikacijske kanale z Jugoslavijo, s pomočjo katerih bi spremljali dogajanje na terenu. Njihovi obveščevalni in vojaških krogi sicer niso želeli takojšnjega množičnega upora, ker niso verjeli v uspeh le-tega, ampak ustvariti učinkovite predpogoje za to: peto kolono in obveščevalno omrežje. S pravim odporom bi čakali na ugoden trenutek (str. 267, 320). Sprva so menili, da bi bilo za takšno taktiko še posebno primerno četništvo Draže Mihailovića (in po Rapotčevih pričevanjih se je Mihailović tega res držal in naj ne bi imel stikov z Italijani ali z Nemci, str. 299). Kot vemo pa so se zadeve v Jugoslaviji drugače zasukale. Narodnoosvobodilno gibanje se je odločilo za takojšen oborožen odpor proti okupatorju, torej za osvoboditev, a tudi za revolucijo, strmoglavljenje monarhije in prevzem oblasti. Prišlo je do spopada med partizani in četniki in nekatere četniške skupine so začele sodelovati z okupatorji. Britanske obveščevalne službe, kot tudi britansko vodstvo, so najprej podpirale Mihailovića, nato obe gibanji, nazadnje pa so se odločile, da podprejo Tita in

njegove partizane.

Pred priznanjem jugoslovanskega osvobodilnega gibanja so bili predvojni sodelavci SIS-MI6 in SOE še kako zanimivi za Britance, zlasti pri vzpostavljanju ponovnih stikov. Prek njih je bilo nekaj poskusov, da bi postavili na noge omenjeni načrt o komunikacijskih kanalih. Začele so se priprave na posebne operacije, prek katerih bi vtihotali agente, ki bi vzpostavili prvi stik, prinesli tajne šifre in brezžične radijske oddajnike-sprejemnike (Wireless telegraph, W/T) ter poročali, kaj se pravzaprav dogaja na terenu. S takšnimi nalogami je bil (v okviru misije "Henna") na obalo Dalmacije in dalje proti Sloveniji prvi poslan Stanislav Rapotec. Prvi (neuspeli) poskus misije je bil novembra 1941, drugi (uspeli) pa januarja 1942. V Jugoslaviji je bil približno sedem mesecev in dobil veliko koristnih podatkov in dokumentacije. O tej misiji smo že večkrat brali, tokrat pa nam Vodušek Staričeva razkriva (str. 259-317) še nekatere podrobnosti skrivnostnega ozadja Rapotčeve misije. Obenem piše (str. 260, 261), da je težko pritrditi nekaterim dosedanjim trditvam glede pošiljanja prvih britanskih misij v Jugoslavijo; pregled dokumentacije mi dovoljuje, da se z njo popolnoma strinjam. Ostaja pa vprašanje, ali je bila Rapotčeva misija politična ali ne. Vodušek Staričeva trdi, da ne (str. 282). Sam pa menim, da so bila vprašanja (str. 285, 286), na podlagi katerih je moral Rapotec dobiti informacije o Jugoslaviji, tudi politična. Kako torej ocenjevati to misijo? Pri opisu poteka Rapotčevega pustolovskega prihoda in potovanja po Jugoslaviji avtorica med drugim kritizira ravnanje komunističnega vodje na obali Mljeta (str. 290, 291), nato opisuje številna Rapotčeva srečanja (m.dr. je nekajkrat obiskal nadškofa Stepinca). Poudarja pa (str. 294), da se nikakor ni mogel povezati z Vinkom Vrhuncem ali Albertom Kramerjem. Po njegovi vrnitvi je prihajalo do raznih sumničenj tudi zaradi ne ravno zglednih odnosov z nekaterimi jugoslovanskimi krogi v emigraciji. Rapotec Britancem tudi ni vsega zaupal, ker je odšel v misijo tudi kot odposlanec jugoslovanske vlade (str. 300, 301). Potem, ko je julija 1942 SOE v Kairu podvomila v Rapotčevo verodostojnost (str. 306), je mesec kasneje vanjo podvomila tudi jugoslovanska vlada (str. 308). Rapotec ni želel več sodelovati v misijah v Slovenijo, saj je ostal v bistvu razočaran, ker ga je jugoslovanska stran obtoževala, da je britanski agent; tako se je "*... končal prvi poskus "normalizacije" (obnove) prekinjenih stikov med SOE in organizacijami v Sloveniji in na Hrvaškem.*" (str. 309). To je bil čas internih razprav v britanskih krogih o vlogi Mihailovića, pojavljala so se tudi ugibanja o majorju Karlu Novaku, Slovenski zavezi ipd. V jugoslovanski sekciji SOE je bilo veliko zmede. Kmalu se je izkazalo, da Mihailović ni bil navdušen nad pošiljanjem britanskih oficirjev na območja zunaj njegovega nadzora (str. 310) in da so bili notranji spori v Sloveniji hujši kot drugod (str. 313).

Ob zasedbi so se nekateri predvojni sodelavci znašli v težavah. Iz Kramerjevega oziroma Vrhunčevega kroga, Stare pravde ali Nagodetove skupine in pri drugih je bilo več poskusov priti v stik z Londonom, vendar je bilo pri tem veliko težav. Eden izmed poskusov je bilo potovanje Vrhunca v Švico (novembra 1941), da bi v imenu liberalnih krogov vzpostavil stik z jugoslovansko begunsko vlado. O njegovem potovanju in usodi je bilo do sedaj že nekaj znanega, Vodušek Staričeva pa bralcu posreduje (str. 330, 335-339) še nekatere zanimivosti, ki dopolnjujejo celotno sliko.

Janko Mačkovšek je imel v Ljubljani tudi zvezo s SIS-MI6, in sicer z imenom "Pinnacle"; o tem pa avtorica pravi (str. 343, 344), da ostali člani Slovenske zaveze tega niso vedeli. Nadomestil je Vrhunca, ki je bil zaprt. S SIS-MI6 je bil povezan Aničev "Magpie". Anić je prišel jeseni 1941 iz Splita v Ljubljano, kjer je začel obnavljati stike s svojimi mariborskimi sodelavci. Imel pa je stike tudi z Berlinom, tako da Vodušek Staričeva pravi (str. 345), da je bil mogoče tudi on vmešan v dvojno ali trojno igro pridobivanja sodelavcev v vrstah Abhwera, ki naj bi delali z zavezniki. Podobno je deloval Vladimir Vauhnik, o njem pa avtorica zapiše (str. 345 op. 68), da si je v svojih spominih velikokrat lastil zasluge, ki so verjetno Aničeve. Sodeč po vsem tem pisanju (str. 297, 339-341, 344-351, 353, 354), je bilo Aničevo delo pomembnejše od Vauhnikovega. Resnično delo za SIS-MI6 naj bi torej opravljal Anić in zanj nekaj časa tudi Vauhnik, ne pa obratno, trdi avtorica.

Leta 1944 *"se je razpletla marsikatera zgodba, ki se je začela v tridesetih letih."* (str. 369). Gestapo je tedaj temeljito počistil med sodelavci Britancev v Sloveniji in nekaterimi v Zagrebu. Vodušek Staričeva opiše, kakšen je bil zapleteni splet okoliščin, ki je privedel do tega. Prišlo je do nekaj aretacij, med temi Mačkovška, zlasti pa Vauhnikove in Aničeve mreže, tako da sta oba naposled zbežala v Švico. Do pozne jeseni 1944 je bil uničen večji del mreže, odkrita je bila tudi podtalna dejavnost Rdečega križa. Konec oktobra so Nemci zaprli tudi precej liberalnih politikov, ki so si zavzemali za obnovo stikov z OF. Sledile so aretacije v Trstu in dalje do Benetk.

Knjiga se ne zaključuje z opisom razbitja izpostav Aničeve in Vauhnikove mreže, temveč ima še dolg epilog, v katerem piše o povojni usodi večine predvojnih in medvojnih sodelavcev SIS-MI6 in SOE. Agenti Ozne in nato Udbe so sledili večini anglofilske osumljenih "špijonov", marsikoga izmed teh so zasliševali, posamezne celo ugrabili, nekatere pa so celo (bolj ali manj uspešno) prisilili v sodelovanje. Pred bralcem se zvrstijo večinoma žalostne zgodbe, čeprav niso po mojem mnenju vse omenjene. Verjetno bi bilo nemogoče opisati, kdo vse je trpel zaradi oznake "špijon, anglofil, agent IS, Zahoda in imperializma ipd.", zato naj tu spomnim, da so nelahko usodo okusili tudi nekateri primorski protagonisti, kot sta bila npr. Albert Rejec in Lavo Čermelj. Rejca je proti koncu vojne ujela Ozna in malo je manjkalo, da ga ne bi likvidirali. Zasliševali so ga, oziroma je moral prisilno pisno odgovarjati na številna vprašanja ipd.,⁸ dokler ga niso leta 1959, skupaj s Čermeljem, predčasno upokojili; oba sta bila dragocena sodelavca Inštituta za narodnostna vprašanja. Glede Čermelja pa naj mi bo tu dovoljeno, da kot zanimivost navedem, kako je imela Udba težave dobiti osebo, ki bi poročala o njem: *"V hiši za njega nismo mogli postaviti informatorja, ker smo po preverjanju vseh strank ugotovili, da velja še za najbolj zanesljivega Čermelj sam"*.⁹ Zanimivo bi bilo tudi izvedeti kaj več o Čoku, ki so ga povojne oblasti nekaj časa zadržale v Jugoslaviji, preden je lahko odšel v rodni Trst. Samo v neki opombi (str. 57, op. 71) vidimo, da je julija 1945 pričal pred nekim udbovskim agentom. Vse kaže, da

⁸ Albert Rejec, Tone Černač, Jože Vadnjak: Pričevanja o Tigru. Slovenska matica, Ljubljana 1995; Domovina, kje si? (Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899-1976). Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1998.

⁹ AS 1931, Osebna zbirka, Čermelj dr. Lavo, str. 22: Iz raporta Ljubljana mesto - II. odsek, 1. 4. 1949.

so celo protikomunistični voditelji v Trstu (v okviru prve slovenske nekomunistične stranke, Slovenske demokratske zveze) in visoki funkcionarji britanskega zunanjega ministrstva posumili, da ga je Udba prisilila v kakšno obliko sodelovanja.¹⁰ Bridko usodo je doživela tudi večina t.i. primorskih padalcev, ki jih je Rudolf (s Čokovo pomočjo, in sicer na politični ravni v Londonu in ZDA) zbiral med italijanskimi ujetniki po britanskih afriških vojnih taboriščih. Nekaj jih je namreč izginilo brez sledu in po vsej verjetnosti je stala za tem Ozna oziroma Udba. Ne glede na to je avtorica učinkovito prikazala usode sodelavcev Britancev in sistem povojnih oblasti.

Njen zaključek je, da je bila taka povojna obravnava v funkciji ohranitve političnega monopola komunistične partije. O načinu novačenja, t.i. vrbovanju in o posledicah zapiše: *"da je bil (sistem vrbovanja, op. G.B.) veliko bolj množičen pojav kot je bilo do sedaj sklepati. To je bil način, s katerim je Ozna oziroma Udba kot izvajalec politike nove oblasti najprej zlomila posamezne osebnosti, nato si je s prisego zagotovila nadzor nad njimi in naposled je, ker je teh vrbovk bilo že toliko, tako razbila ali onemogočila kakršno koli povezovanje med somišljeniki, nekdanjimi političnimi sodelavci in prijatelji. V našem primeru so to bili naprednjaki ali liberalci, ki bi lahko postali opozicija novi oblasti."* (str. 413). Oglejmo si še naslednji citat: *"V Ljubljani so se v različnih kavarnah sestajali naprednjaki, nekdanji ilegalci iz časa pred okupacijo in med njo in vsak je o vsakem moral poročati na UDV, ki je brala in analizirala na kupe poročil, spominov in komentarjev na različne tekoče politične dogodke. Vse to pa zato, da ne bi kdo pomislil, kaj šele počel kaj protidržavnega"*. (str. 418).

Zaradi vsega tega so protagoniste, ki nastopajo v knjigi, povojne oblasti večinoma onemogočile in postavile v stran. Manj so jih postavile na t.i. sramotilni steber, ker so se takega načina posluževale, da so onemogočile tiste, ki so se nekako že sami z medvojno kolaboracijo. Čeprav niso vsi protagonisti postali neosebni, ki niso prišli ne v slovensko enciklopedistiko, ne biografiko, kot piše avtorica v uvodu (str. III) in niti obravnavana tematika v knjigi ni bila popolnoma zamolčana zgodba, pa so vendarle šli so v pozabo, čeprav so se s svojim (tveganim) delom že zelo zgodaj bojevali proti silam osi.

II

Nekaj pripomb na vsebino knjige imam tudi sam in z njimi želim predvsem konstruktivno povedati svoje mnenje oziroma dopolniti nekatere podatke. Najprej glede naslova oziroma besede *špijoni*. Ta je namreč lahko sporna, ker ima ponavadi pejorativen prizvok. Glede na vsebino knjige so protagonisti opravljali obveščevalno delo, ki je služilo tudi Britancem, v skupnem boju proti silam osi. Ali lahko zato upravičeno govorimo o špijonih? Ravno kot take, se pravi špijone oziroma vohune Zahoda, torej skrajno negativno, so jih povojne oblasti ocenjevale in na to krivico sama avtorica na več mestih opozarja in je pravzaprav ena izmed rdečih niti knjige. Med možnimi razlagami za izbiro takega naslova si upam reči, da je

¹⁰ Gorazd Bajc: Iz nevidnega na plan : slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper 2002 (dalje Bajc, Iz nevidnega na plan), str. 152, 153.

avtorica z njim želela vzbuditi večje zanimanje, kar ji je, glede na odzive, očitno uspelo. Druga opazka glede naslova je v sami kratici SOE. Iz vsebine namreč spoznamo, da so protagonisti veliko sodelovali s SOE, vendar so imeli vsaj toliko opravka s SIS-MI6.

Druga temeljna pripomba velja citiranju virov in literature. Kot že omenjeno, uporablja Vodušek Staričeva gradivo iz bivšega Arhiva Ministrstva za notranje zadeve, ki ga hrani AS, kot kratico pa navaja ARS III. V Vodniku po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije to gradivo nosi oznako-signaturo AS 1931. Avtorica sicer ni edina, ki se ne drži novih pravil; zadeva pa postavlja ponovno na dan problem doslednosti zgodovinarjev pri citiranju virov. Zlasti tisti, ki niso zgodovinarji, imajo zato težave pri razumevanju znanstvenega aparata.

Če gornja pripomba velja za marsikaterega pišočega zgodovinarja, bi v nadaljevanju opozoril na konkretno pomanjkljivost avtoričinega navajanja. Skoraj vse opombe v knjigi so namreč preveč splošne in bralec zato zelo težko preveri podatke v gradivu samem. Ne zadostuje, če navedemo le arhivsko institucijo, nato ime, oznako ali zaporedno številko fonda ali zbirke ter številko fascikla. Nekateri fascikli imajo po več sto dokumentov. Pri gradivu Ozne/Udbe bi bilo zato priporočljivo navesti številko strani, saj je večina gradiva oštevilčena. Tudi dokumentacija v PRO HS 7, razen prvih fasciklov, je večinoma oštevilčena. Navajanje gradiva PRO HS 5 bi zahtevalo poleg številke fascikla vsaj datum dokumenta, navajanje gradiva PRO FO bi zaradi natančnosti potrebovalo še dodatne številke itd. Res je, da ponekod iz konteksta lahko razberemo datum ali kak drug podatek, prek katerega bi lahko ugotovili, katere dokumente je avtorica uporabila pri svojih posameznih zaključkih, vendar je tako delo nadvse zamudno. Še manj preverljive so opombe, ki navajajo gradivo, vezano na SOVO. Pri njem Vodušek Staričeva uporablja le naslednjo kratico: ARS III, MFS, ppa., ki jo prvič razloži: "*ARS III, Mikrofilmski fond Sove, podatki pri avtorici (odslej MFS, ppa.)*" (str. 6, op. 6). Menim, da je to povsem nezadosten podatek. Obenem ni nikjer v knjigi pojasnjeno, kaj ta oznaka pomeni. Ali je gradivo morda pri avtorici ali je ona njegov "skrbnik"? Ali je to gradivo le deloma deklasificirano? Ali ima kdo drug izmed zgodovinarjev tudi možnost dostopa do teh mikrofilmov? Kaj je še tako skrivnostnega v tem gradivu?

Pri mnogih trditvah avtorica ne navaja vira ali pa pri navajanju ni dovolj jasna. Tako piše, da "*...imamo danes še britanska obveščevalna poročila, ki potrjujejo uspešnost in pomembnost Branka Plhaka in njegove organizacije*" (str. 126), nikjer pa ni opombe ali drugega namiga, katera so ta obveščevalna poročila. Verjetno jih je omenila na prejšnjih straneh, tega pa ne moremo reči z gotovostjo. Na drugem mestu sicer piše: "*Vemo, da je bil v letih 1939-1940 Plhak eden glavnih britanskih sodelavcev v Sloveniji.*" Prav tam pa kot vir (po moje nezadosten) navaja, da je bilo pred vojno v Ljubljani Plhakovo sodelovanje z Britanci že javna skrivnost, saj so po mestu krožile govorice, nato da so to slišali nekateri posamezniki in da so to sumili tudi v Beogradu, na sedežu jugoslovanske obveščevalne službe (str. 128). Avtorica zatrjuje, da je Ivan Rudolf dal Janku Mačkovšku radijsko oddajno postajo, ki so mu jo dali Britanci, ni pa navedeno, od kod ji ta podatek (str. 135). O Brezigarju pa, ne da bi navedla vir, trdi: "*...edini, za katerega je izpričano, da je imel vezi tudi z Američani, natančneje z ambasado ZDA v Beogradu*" (str. 140). Brez navedbe vira je naslednje: "*Britanski viri čisto natančno poročajo o naštetih Medvenovih*

sabotažah." (str. 187). V op. 24 na str. 209 ni precizirano, kje se nahaja Stiegerjevo poročilo. Takšnih navedb je še več.

Avtorica uporablja precej tuje literature, manj pa domačo. Kljub temu, da je njena tematika novost, pa bi morala omeniti vsaj nekatere knjige slovenskih zgodovinarjev in drugih piscev, v katerih smo že dobili nekatere zanimive podatke, ki jih sedaj Vodušek Staričeva dopolnjuje. Glede predvojnega zbiranja številnih obveščevalnih podatkov s strani TIGR-a za potrebe jugoslovanske države, ki so jih nato posredovali tudi britanskim obveščevalnim službam, bi lahko na primer spomnili na odlično monografijo Milice Kacin Wohinz o protifašizmu na Primorskem.¹¹ Veliko podatkov o tem, pa tudi nekaj o sodelovanju z britanskimi obveščevalci dobimo v objavljenih zapisnikih zaslišanj ipd. pred Ozno in Udbo vodilnega tigrovca Alberta Rejca, čeprav je treba reči, da jih Vodušek Staričeva deloma uporablja (str. 139, op. 62; str. 148, op. 76). Egon Pelikan je večkrat pisal o tajnem delovanju primorskih duhovnikov in krščanskih socialcev med obema vojnama,¹² ki so med drugim zbirali podatke, ki so jih nato uporabljali (tudi) beograjski krogi. Ali je tudi te podatke kdo izmed jugoslovanske protiobveščevalne službe dalje posredoval Britancem, nam ni še jasno, daje pa predvojnemu protifašističnemu delovanju (vsaj glede Primorcev) širšo in kompleksnejšo dimenzijo in sicer, da se niso (vsaj na Primorskem) le liberalni krogi protifašistično angažirali. Tudi avtorica sama piše, da je imel Batagelj za obveščevalno delo podporo Antona Korošca (str. 109), kar pomeni, da so bili tudi nekateri "klerikalni" krogi dovzetni za obveščevalno delo, vendar se z njimi niso povezovali v podtalnem in obveščevalnem delu (str. 124). V svojih številnih prispevkih je Dušan Biber nekajkrat omenil nekatere podatke, ki jih dobimo pri Voduškovi.¹³ Podpisani sem objavil biografijo o Ivanu Mariji Čoku, ki je z britanskimi obveščevalnimi službami sodeloval še največ prek Ivana Rudolfa.¹⁴ Oba (zlasti slednji) sta večkrat omenjena v knjigi Voduškove. O Rudolfu imamo nekaj krajših zapisov, morda najbolj zanimivega je pripravil sin Saša, ki ima precej zanimivih drobcov iz očetove zapuščine.¹⁵ Enega izmed najpomembnejših akterjev knjige Vinka Vrhunca in nekatere epizode, ki jih opisuje Vodušek Staričeva, omenja sin Marko v svojih spominih.¹⁶ Drugega protagonista, še vedno nekoliko skrivnostnega polkovnika Vladimirja Vauhnik, je brat Miloš omenjal v svojih spominih,¹⁷ o nekaterih Vauhnikovih tržaških sodelavcih (zlasti o Jožetu Golcu-Jojetu, pa tudi o Branku Agnelettu in duhovniku Petru Šorliju) izvemo marsikaj

¹¹ Milica Kacin Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi (Primorska 1925-1935). Lipa, Koper 1990, str. 45-61, 210-315, 354-402.

¹² Egon Pelikan: Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico - zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Nova revija, Ljubljana 2002.

¹³ Dušan Biber: Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. V: Borec, 1991, št. 1-3, , str. 77-138; isti: Okupacija in razkosanje Slovenije-Londonski odmevi 1941-1942. V: Slovenski upor 1941, Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991, str. 189-199; isti: Utrinki iz arhiva SOE. V: Mikužev zbornik. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana 1999, str.145-154.

¹⁴ Gorazd Bajc: Zapletena razmerja : Ivan Marija Čok v mreži primorske usode. Društvo TIGR Primorske, Koper 2000 (dalje Bajc, Zapletena razmerja).

¹⁵ Saša Rudolf: Xolotl. O Ivanu Rudolfu so najbolj zanimive str. 49-101.

¹⁶ Marko Vrhunec: Srečna mlada generacija: Zapisi za zgodovino 1941-1945. Obzorja, Maribor 1989, str. 20-24, 63.

¹⁷ Miloš Vauhnik: Pe-Fau Spomini, II. Del. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1989, str. 138-168.

zanimivega iz zelo uporabljivega *Primorskega slovenskega biografskega leksikona*.¹⁸ Kakšen podatek bi se dobil v knjigi Pavleta Borštnika,¹⁹ čeprav se večinoma ukvarja z medvojnimi delovanjem odredov jugoslovanske vojske na Slovenskem in z njihovim tragičnim koncem v Grčaricah. Z uporabo te in ostale slovenske literature bi bila slika popolnejša, čeprav je najbrž bistveno ne bi spremenila.

Vodušek Staričeva nekajkrat citira delo Nemačka obveštajna služba, o katerem pravi, da je dostopno v arhivih od leta 1990 (str. 18). Vendar sta Tone Ferenc in Karel Forte to delo uporabljala že v sedemdesetih letih.²⁰ Ali sta imela posebno dovoljenje?

V delu je tudi veliko faktografskih napak, na katere so nekateri že opozorili.²¹ Sam bi opozoril na nekatere druge in pa na deloma različne interpretacije posameznih dogodkov. Avtorica piše, da so se vsi prizadeti bali bolj nemške nevarnosti, kot tiste, ki bi prišla s strani Italije (str. 3, 10, 13, 107 itd.). Če je to po vsej verjetnosti držalo za Britance in za liberalne kroge v osrednji Sloveniji, pa menim, da so morali biti Primorci (Rudolf, Čok, Rejec idr.) gotovo drugačnega mnenja, ker niti Italiji, še manj pa fašističnemu režimu, niso mogli (več) zaupati in so zato najverjetneje gledali z globokim nezaupanjem na vse (nejugoslovanske) sosede Slovencev.

Precej nelogična se mi zdi naslednja trditev: "V SOE so vključili, ne da bi se o tem posvetovali s SIS, tudi Sekcijo D SIS..." (str. 9).

Na str. 73 je navedeno tisto, kar je Omersa o sebi povedal na zaslišanjih, in med drugim, da ga je "...zaprla španska tajna policija SIM". Kratica pomeni italijansko vojaško obveščevalno službo Servizio informazioni militare. Obenem v tekstu (npr. str. 350) in med kraticami (str. 422) beremo, da je SIM italijanska vojaška protiobveščevalna služba. SIM je delovala tudi ofenzivno, imela pa je svoj protiobveščevalni oddelek.

Le deloma se strinjam s tem, da je bil v krogu Čokovih ljubljanskih prijateljev tudi Boris Furlan (str. 117). Arhivski dokument iz tridesetih let namreč jasno kažejo, da se Furlan ni strinjal s Čokom in nato bil z njim tudi v osebnem sporu.²²

Ivan Rudolf je bil profesor in ne doktor (str. 145).

Poleti 1940 jugoslovanska policija ni aretirala Alberta Rejca (str. 153). Dosedanji podatki govorijo o tem, da se je tedaj Rejec skrival v Beogradu.

Da sta očitno le Tomič in Anič vedela, da češki kanal na mariborskem vodi Karel Fischer (str. 178), najbrž ne bo držalo. Tudi Rejec je kaj o tem vedel, Rudolf in Čok pa sta bila seznanjena, da Fischer deluje podtalno.²³

Ko je govor o predvojnem delovanju Aniča, ni jasno, kako so ga lahko takrat zanimali učinki zavezniškega bombardiranja (str. 182), prav tako ni jasno, kaj je avtorica želela reči, ko piše naslednje: "Aniču pa je Tomič 'naribal nos'." (str. 183).

Anton Novačan je prišel na Bližnji vzhod leta 1942 in ne leta 1941, kot piše na

¹⁸ Primorski slovenski biografski leksikon. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1974-1994 (dalje PSBL), snopič 15, str. 571; 18, str. 428, 429; 19, str. 592, 593.

¹⁹ Pavle Borštnik: Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale. Mladinska knjiga, Ljubljana 1998.

²⁰ Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR. K.F. (Karel Forte)-Marko Selin: Nič več strogo zaupno, Nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas. Partizanska knjiga, Ljubljana 1978.

²¹ Igor Grdina v Zgodovinskem časopisu, 2002, št. 3-4, str. 510-514.

²² Bajc, Zapletena razmerja, str. 56.

²³ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 244.

str. 196. Na drugem mestu (str. 300) pa praviloma beremo, da je Novačan prišel iz Jugoslavije skoraj istočasno kot Stanislav Rapotec, torej poleti 1942. O Novačanu Vodušek Staričeva piše, da je bil v protinacistični skupini, ki se je po vojni znašla v Trstu (str. 382), čeravno v knjigi ne piše o kakem njegovem protinacističnem delu, le da je bil v krogu liberalcev²⁴ in da je sodeloval z Ernestom Kalanom (str. 196). Ne smemo pa pozabiti, da je bil Novačan v prvi polovici tridesetih let, ko je bil jugoslovanski generalni konzul v Celovcu, kontroverzna figura in so ga avstrijske oblasti obtoževale sodelovanja z nacisti; zadevo je resno obravnaval tudi sam britanski poslanik v Beogradu, sir Neville Henderson.²⁵ Zanimivo bi bilo torej izvedeti, katero igro je pravzaprav odigral Novačan pred vojno. Ko je nato junija 1942 prišel na Bližnji vzhod, so ga Britanci aretirali, nato spustili, vseeno pa so o njem sumili, ko je bil kandidat za vstop v jugoslovansko begunsko vlado.²⁶

Na str. 213 beremo, da je bilo konec leta 1940 Britancem že precej jasno, da bo Jugoslavija napadena, kot cilj pa so si zadali, da se nemški napad prestavi do pomladi 1941. Na drugem mestu (str. 230) pa beremo, da so vse do srede marca 1941 ocenjevali, da Nemci ne mislijo napasti Jugoslavije.

Na str. 215 je govor o slovenski organizaciji, kjer Vodušek Staričeva v oklepaju razlaga, da je to bila verjetno Čokova organizacija. Iz konteksta razberemo, da je to po vsej verjetnosti Jugoslovanski odbor iz Italije. O njem avtorica (po mojih raziskavah) zgrešeno piše, da ga je Čok ustanovil maja 1941 v Jeruzalemu in da je sebe postavil za predsednika, Rudolfa za generalnega sekretarja, za odbornika pa Vladimirja Rybár, ˇa in Borisa Furlana (str. 227). Furlan je bil pri Odboru le na začetku, glede Vladimirja Rybár, ˇa pa naslednje: v Odboru je bil njegov sedem let mlajši brat Miran, ki je po nalogu SOE zbiral prostovoljce v Indiji in Afriki. V knjigi se pojavi priimek Rybár, ˇ še štirikrat in iz konteksta lahko rečemo, da je bil to Miran in ne Vladimir, kot piše v imenskem kazalu. Odbor je nastal že na začetku leta 1940 v Beogradu. Nekateri predstavniki nekdanjih političnih organizacij Slovencev in Hrvatov iz Italije (liberalne usmeritve) so se domenili z Zvezo emigrantov, da ustanovijo vzporedni komite, ki bi, v primeru da bi se vojna razširila na Jugoslavijo, predstavljal interese primorskih in istrskih Slovencev ter Hrvatov v inozemstvu. Čok je bil 8. februarja 1941 izbran za predsednika, Rudolf pa za tajnika in sta bila določena, da se v emigraciji ukvarjata s primorskim vprašanjem. Če to upoštevamo (kar je iz Rudolfove zapuščine dovolj razvidno), postane slika Čokovega in Rudolfovega delovanja med okupacijo precej drugačna, kot so jo nekateri do sedaj prikazovali. Njuna akcija je imela širšo podporo in je konkretno načrtovala priključitev slovenskega zahodnega etničnega ozemlja k državi matičnega naroda. To seveda ne izključuje nekaterih kontroverznosti, ki so bile značilne zlasti za Čokovo delovanje. Upoštevati pa je treba, da je imela njegova želja vstopiti v vlado neki globji pomen, in sicer, da bi imelo primorsko vprašanje čim večjo težo. Vodušek Staričeva medtem piše (str. 274), da je Čok s svojimi političnimi ambicijami veliko prispeval k zapletom v jugoslovanski emigraciji in da so ga iz Kaira poslali v London. V resnici je Čok sam nameraval v britansko prestolnico in njegovo močno poudarjanje potrebe po spremembi meje

²⁴ Igor Grdina piše (Zgodovinski časopis, 2002, št. 3-4, str. 511), da je Novačan izdajal list Naša vas, ki je bil usmerjen agraristično, ne pa liberalno.

²⁵ Dušan Nečák: Avstrijska legija II. Obzorja, Maribor, 1995, str. 51, 52, 147.

²⁶ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 124, op. 439.

nima, po mojem mnenju, negativnega predznaka. Potreba po propagiranju le tega je bila velika, tudi zaradi nasprotne propagande Italijanov (npr. grofa Carla Sforze). Če pa se je res imel, kot piše v knjigi (str. 275), za vodjo vseh britanskih stikov v Sloveniji in Dalmaciji, kar po mojem mnenju ni točno, bi morala avtorica navesti vir. O tej upravičeni kritiki Čoka nisem osebno našel nobenega dokumenta. Pravilna je pripomba avtorice (str. 280, op. 69), da ne Rapotec, ne Vrhunec, ne Angjelinovići niso nikoli delali s Čokom, čeravno je iz dokumentov razvidno, da je bil on posredno soudeležen v ozadju prihoda Vrhunca v Švico (str. 339),²⁷ in ko je SOE spraševala o Rapotčevi primernosti, obenem je Čok naročil Rudolfu, naj mu da potrebna navodila.²⁸

Vodušek Staričeva piše (str. 225, 226), da je Rudolf po vojni izjavil, da so mu Britanci dali na razpolago v Kairu vilo, kar je bil znak posebne pozornosti, člani jugoslovanske vlade, ki so prišli kasneje iz Jugoslavije, pa so morali stanovati v samostanskih celicah. V Rudolfovi zapuščini ni nikjer zabeleženo, da bi imel v Kairu na razpolago vilo, res pa je, da so mu Britanci (zlasti ISLD) veliko bolj pomagali kot jugoslovanski poslaniki. Rudolf in Čok sta se s člani vlade srečala že 1. maja v Jeruzalemu in iz Rudolfovih dokumentov tudi izhaja, da je maja 1941 Čok dobil v Jeruzalemu na voljo celo vilo, člani jugoslovanske vlade pa so bili nastanjeni v nekem samostanu.²⁹

Na str. 227 ni jasno, kaj je bilo narobe s tem, da naj bi Čok pred odhodom prejel večjo vsoto denarja. Če je res prejel toliko denarja, bi bilo smiselno postaviti vprašanje, kdo mu ga je dal in v kakšne namene. Verjetno je dobil nekaj sredstev s strani Jugoslovanskega odbora iz Italije, da bi v emigraciji zagovarjal priključitev Primorske k Jugoslaviji. Če so mu pa denar dali Britanci, so očitno imeli določene načrte z njim oziroma z njegovo organizacijo.³⁰

Po mojem³¹ ostaja še vedno odprto vprašanje že znanega seznama, ki naj bi ga Čok sestavil pred vojno (str. 227), in sicer, kako bi osnovali peto kolono proti Italiji; na osnovi tega seznama je bilo ob zasedbi več sodelavcev aretiranih. Ti so Čoku močno zamerili, ker niso bili obveščeni, da so na predlaganih seznamih.

Trditev o ukazu kaplana Glavača, naj ustrelijo Novakovega namestnika Josipa Lesjaka, dokaže avtorica s citiranjem spominov Stanka Dimnika, in sicer po pripovedovanju. V teh pa beremo, da je Glavač imel baje (podčrtal G. B.) prste vmes in da so Lesjaka baje (podčrtal G. B.) ustrelili stražarji, ker da je hotel uteči k partizanom ali vsaj dobiti zvezo z njimi (str. 324, 325).

Iz Egipta nazaj v Trst se Ivan Rudolf ni vrnil leta 1945 (str. 381), temveč maja leto kasneje.³²

III

²⁷ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 261.

²⁸ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 251, 252.

²⁹ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 183.

³⁰ Tu lahko kot zanimivost navedemo, da je med vojno znani Bailey novembra 1941 pohvalno pisal o predvojnem delu Čokove organizacije in da je denar, ki so mu ga Britanci dajali, Čok uporabil izključno v prid organizacije SO2 (torej SOE) in ne v osebne interese (Bajc, Zapletena razmerja, str. 121; Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 108).

³¹ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 57-59.

³² Rudolf, Xolotl, str. 91-101, PSBL, 13, str. 231.

Za zaključek se povrnimo k vsebini knjige in njenem pomenu. O nekaterih posameznikih smo že imeli nekaj podatkov, avtorica pa nam je s svojo knjigo postregla z mnogimi novimi podatki in, kar je važnejše, postavila je celotno zgodbo v določen kontekst. Opozarja nas, da je bilo sodelovanje med nekaterimi Slovenci in britanskimi obveščevalnimi službami pred in med 2. svetovno vojno pomembnejše, kot smo domnevali. Pomembno pa ni bilo le za slovenske nacionalne interese, temveč tudi za Britance, ki so se prva leta sami uprli trinoštvu sil Osi. Odslej bi to morali upoštevati.

Nazadnje iz pisanja Jerce Vodušek Starič izhaja oziroma se potrjuje, da so povojne jugoslovanske/slovenske komunistične oblasti in tajna politična policija Ozna/Udba na vse to posredno ali neposredno sodelovanje z Britanci in ostalim Zahodom gledale z velikim nezaupanjem ter da so to delovanje označevale za reakcionarno. Vprašanje je seveda, ali je bilo delovanja Ozne Udbe upravičeno oziroma ali so bili predvojni in medvojni sodelavci britanskih obveščevalnih služb res aktivni (ali pa vsaj potencialni) sovražniki povojnega komunističnega režima in ali bi kot taki lahko škodovali interesom Jugoslavije kot države, ne glede na trenutno politično ureditev? In zahodne obveščevalne službe: kaj so pravzaprav načrtovale? Vodušek Staričeva se ne spušča v to; tako raziskovanje pa bo gotovo zahtevalo nov veliki trud.

Gorazd Bajc

T o n e F e r e n c : Dies irae : četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943. Modrijan, Ljubljana 2002, 688 strani, ilustrirano

Prof. dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino v po-koju ter v zadnjih desetletjih vodilni slovenski zgodovinar za obdobje druge svetovne vojne, je konec leta 2002 beročo javnost presenetil z zajetno knjigo z gornjim, takorekoč svetopisemskim naslovom. Za zgodovinopisne kroge njen izid sicer ni prišel povsem nepričakovano, saj jo je pisec napovedoval že nekaj let, in kot je sam povedal na eni od predstavitev, gradivo zanjo zbiral kar okrog dvajset let. Vsekakor pa sta vse presenetila njen obseg in predvsem temeljitost, s katero je prikazal dramatični in obenem tragični razvoj dogodkov v t.i. Ljubljanski pokrajini v času neposredno pred kapitulacijo Italije in po njej, se pravi, nekako od julija pa do novembra 1943. Kako dobro je dokumentiran opisovani potek dogodkov, naj ponazorimo samo z dejstvom, da je v knjigi kar 1341 opomb, katerih velika večina je referenčnega značaja in le nekatere so take, da bolj obširno in še dodatno dopolnjujejo glavno besedilo.

Kot je v uvodnih besedah poudaril sam avtor, naj bi bila knjiga predvsem nadgraditev ter bolj zanesljiva dopolnitev poglavja o "zlomu bele in plave garde" na Dolenjskem in Notranjskem jeseni 1943 iz njegove znane knjige "Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943", ki je izšla že leta 1967. Do te dopolnitve je ob sicer stalnem zbiranju tematskega gradiva ob avtorjevem drugem - moramo ponovno poudariti, da zelo plodnem - delu v zadnjih